

Anna Kościółek, Arleta Szulc

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

„DUCHOWA DRABINA DO NIEBA”. O POSTAWIE ANDRIEJA MURAWJOWA WOBEC POSTU W ROZUMIENIU BIBLI I PRAWOSŁAWIA

“A Spiritual Ladder to Heaven”. On Andrey Muraviev’s Attitude Towards Fasting in the Understanding of the Bible and Orthodoxy

ABSTRACT: The purpose of the paper is foremost to present Andrey Muraviev’s approach to fasting, both in his personal life and in literary work. The main basis of the analysis are the memories of the writer and his *Letters about the service of the Eastern Catholic [Orthodox] Church* (*Письма о Богослужении Восточной Кафолической Церкви*). Attention is paid to the Slavic word *post* ‘fast’, to its etymology, sense, its equivalents in biblical languages, i.e. in Hebrew and Greek as well. The writer’s considerations for fasting are confronted with appropriate biblical comments on this topic. The paper emphasizes that Muraviev, despite being brought up in a religious spirit, in his childhood and youth was not used to following the restraints of fasting. Only on his way to the Holy Land, did he fast throughout the entirety of Lent. Then he gradually got used to other multi-day fasts and to weekly fasts, on Wednesdays and Fridays. In his reflections, referring to the books of the Old and New Testament, the works of Church Fathers and church songs, Muraviev argued that fasting is an important means in man’s spiritual life. He pointed out the need not only to renounce a particular type of food, but also above all to subdue the body to the soul and to tame passions. For the writer, fasting was a sign of faith and a practice supporting prayer.

KEYWORDS: Andrey Muraviev, *Letters about the service*, Orthodox Christians, Bible, the word ‘fast(ing)’

Cel i podstawa opracowania

Zachowywanie wstrzemięźliwości w pewnych wyznaczonych okresach oraz nie-spożywanie określonych pokarmów to powszechna, znana już w starożytności, praktyka służąca doskonaleniu duchowemu, oczyszczeniu, pokucie. Stanowi ona istotny wyraz wiary, występuje w wielu religiach: judaizmie, chrześcijaństwie, islamie, buddyzmie, hinduizmie i innych.

W artykule omawia się postawę wobec postu Andrieja Murawjowa (1806-1874)¹ – pisarza, poety, teologa, działacza kościelnego oraz państwowego – zarówno w jego życiu osobistym, jak i w twórczości. Podstawę analizy stanowią wspomnienia pisarza oraz *Listy o nabożeństwie Wschodniego Kościoła Katolickiego [Prawosławnego] (Письма о Богослужении Восточной Кафолической Церкви)*². Podejście autora odniesione zostaje do tradycji praktyk postnych ustanowionych przez Cerkiew Prawosławną oraz do obrazów postu w Starym i Nowym Testamencie. Naszym celem jest wykazanie, iż Murawjow odwoływał się do «Źródła źródeł», tj. Biblii. Post, zgodnie z jego rozumieniem w prawosławiu, był dla pisarza nie tylko czasem umartwiania się, wyrzeczenia, ale i modlitwy, odwrócenia się od tego, co doczesne i otwarcia na Bożą łaskę, by służyć innym. Nie poprzestawał na formalnym wypełnianiu przepisów religijnych, pojmował je jako „duchowe lekarstwo”, pomagające wyzwolić się od zła.

Jako wprowadzenie do rozważań, bazując na odpowiednich opracowaniach leksykoграфических, w artykule wskazuje się na pochodzenie, znaczenie oraz ekwiwalenty słowa **post** w biblijnych językach hebrajskim i greckim. Pozwoli to na wyeksponowanie istoty postu i osadzenie naszej analizy w głębszym kontekście „uciążliwości i wyrzeczeń” ponoszonych przez poszczających.

Post – pochodzenie słowa, znaczenie, odpowiedniki hebrajskie i greckie

Słowo **post** Słowianie zapożyczyli ze stwniem. *fasta* ‘post’ (a to od stwniem. *fastēn* ‘pościć’). Przybyło ono na ziemię słowiańskie najpewniej w VIII-IX w., wraz z misjonarzami z Zachodu (z Niemiec) (por. SEBr, 1996, s. 432). Pierwotnie **pościć** oznaczało ‘powstrzymać się, być wstrzemięźliwym’ (zob. SEBor, 2010, s. 468)³. W *Encyklopedii biblijnej* czytamy, że post to „wstrzymywanie się częściowe od jedzenia” (EB, s. 986). Z kolei *Leksykon biblijny* podaje, iż jest to „[d]obrowolna rezygnacja z pożywienia oraz czas tej rezygnacji” (LB, s. 644). Podobnie *Полный церковно-славянский словарь* mówi o poście jako o czasie, w którym, zgodnie z rozporządzeniem Kościoła (Cerkwi), należy nie tylko całkowicie zrezygnować z określonego typu pożywienia, lecz także co do pozostałego typu zachować wskazany umiar, w liczbie i czasie spożywanych posiłków: „Постъ = болѣе или менѣе продолжительное время, въ которое, по установлению св. Церкви, христiane не должны вкушать не только мяса, масла, молока, сыра и яицъ, – но и всякую другую пищу употреблять въ количествѣ и во время, опредѣленное уставомъ” (ПЦ-СС, s. 465).

¹ Problematyka ta wcześniej zarysowana została w: A. Kościółek, *Post в жизни и творчестве Андрея Муравьева*, [w:] *Час в культуре росyjskiej. Время в русской культуре*, red. A. Dudek, Kraków 2019, s. 89-99.

² A. Муравьев, *Письма о Богослужении Восточной Кафолической Церкви*, Санкт-Петербург 1882.

³ Zob. także etymologię rozważanego słowa np. w ЭСРЯ_{III}, s. 340-341, hasło: *пост I*, oraz w ЭССРЯ_{II}, s. 182-183, hasło: *Пост*.

W języku hebrajskim na oznaczenie postu generalnie używa się rzeczownika rodzaju męskiego *côm* (zob. H-PiA-PSS, s. 911, kod hasłowy: H6685) ‘związanie wnętrzości’ (por. LB, s. 644, hasło: *Post*) lub ‘nieszczęście duszy’⁴ (por. SSB, s. 749-750, hasło: *Post*), utworzonego od czasownika *cûm* (= pierwotny rdzeń słowotwórczy) ‘wstrzymywać się od pokarmów, pościć’ (zob. H-PiA-PSS, s. 911, kod hasłowy: H6684). Do ‘upokorzenia się (poprzez post), ascetycznej praktyki postu’ odnosi się hebr. żeński rzeczownik *ta^anîṭ* (zob. H-PiA-PSS, s. 1167, kod hasłowy: H8589), wywodzony od czasownika *ānā^h* ‘ciemieżyć, uciskać, upokarzać, być uciemionym, być pochylonym’ (w zależności od koniugacji: ‘zostać poniżonym, stać się niskim, być przygnębionym, być udreńczonym, garbić się’; ‘uniżyć się, pokłonić się, być udreńczonym, być upokorzonym’; ‘upokarzać, źle traktować, dreńczyć, osłabiać’; ‘być udreńczonym, być upokorzonym’; ‘dreńczyć’; ‘upokorzyć się, być udreńczonym’) (zob. H-PiA-PSS, s. 823, kod hasłowy: H6031).

W języku greckim znaczenie ‘poszczenia, niejedzenia’ wyraża rzeczownik rodzaju żeńskiego *νηστιας*, powstały na bazie połączenia nierozdzielnej partykuły negatywnej *νη-* (zob. G-PSS, s. 527, kod hasłowy: G3523) z czasownikiem *έσθίω* [wzmocnienie wyrazu podstawowego *edō* („jeść”)] ‘jeść’; ‘zjadać coś, tj. przyjmować pokarm, spożywać posiłek’; w przenośni: ‘pożerać, pochłaniać’ (zob. G-PSS, s. 311, kod hasłowy: G2068). Utworzony od *νηστιας* *νηστεύω* oznacza ‘powstrzymywać się w ramach praktyki religijnej od jedzenia i picia (albo całkowicie, w przypadku postu trwającego jeden dzień, albo tylko od jedzenia, w przypadku postu kilkudniowego)’ (zob. G-PSS, s. 527, kod hasłowy: G3522). Pochodzący od *νηστεύω* żeński rzeczownik *νηστεία* ma znaczenie ‘poszczenie, post – albo dobrowolny, jako praktyka religijna (zarówno prywatny, jak i publiczny w Dzień Prześlągania), albo spowodowany ubóstwem i niedostatkiem’ (zob. G-PSS, s. 527, kod hasłowy: G3521).

Z przytoczonych wyżej charakterystyk słownikowych otrzymujemy następujące uogólnienie postu w sensie religijnym: ‘nienarzucone, tj. dobrowolne („idące z wnętrza”), indywidualne lub zbiorowe, powstrzymywanie się przez jakiś, wyznaczony, czas głównie od jedzenia bądź też picia, lecz nie tylko, na znak pokory/unieżenia się’.

Post w świetle komentarzy do ksiąg Starego i Nowego Testamentu

Z tak też rozumianym postem spotykamy się w odpowiednich kontekstach Biblii. Zwróćmy zatem uwagę, co na temat tej praktyki mówi *Słownik teologii biblijnej* (STB) oraz *Słownik symboliki biblijnej* (SSB)⁵.

⁴ To hebr. wyrażenie „oznaczające post, przystaje do obrazów zmienionego oblicza, do płaczu, leżenia na ziemi, sypania prochu na głowę i przywdziewania wora pokutnego” (SSB, s. 749-750, hasło: *Post*).

⁵ Por. także analogiczne informacje dotyczące postu, zawarte np. w internetowym słowniku biblijnym N.N. Głubokowskiego (БСГЛ, hasło: *Пост*). Zob. również charakterystykę postu w ПС, с. 138-139, hasło: *Постъ* [*Постъ заповѣданъ • Цель поста выяснена Господомъ • Постъ долженъ быть соблюдаемъ а) въ случаѣ судовъ Божіихъ, б) общественныхъ бѣдствій, в) грядущихъ опасностей, г) скорбей Церкви, д) скорбей другихъ, е) семейныхъ скорбей, ж) посвященія освященнослужителей • Постъ*

Wśród motywów postu STB wymienia następujące: ascezę, pragnienie oczyszczenia, odbycia żałoby po kimś bliskim, wyblągania czegoś etc. Obok modlitwy i jałmużny praktyka postu jawi się jako jeden z głównych aktów religijnych wyrażających pokorę, (wiarę), nadzieję i miłość człowieka do Boga. Istota ludzka składa się i z ciała i z duszy, a dusza ze strony ciała wymaga odpowiednich aktów i postaw (zob. STB, s. 731, hasło: *Post*). „Post, łączony zawsze z modlitwą błagalną, ma wyrażać pokorę człowieka wobec Boga: pościć (Kpł 16,31) – to znaczy «upokorzyć swoją duszę» (16,29)” (STB, s. 731, hasło: *Post*). Postu w żadnym razie nie należy utożsamiać z jakimś ascetycznym wyczynem. Nie jest jego celem wprowadzenie człowieka w stan psychologicznej czy religijnej egzaltacji (zob. STB, s. 731, hasło: *Post*). „[...] ,gdy jakiś człowiek powstrzymuje się od jedzenia przez cały dzień (Sdz 20,26; 2 Sm 12,16 n; Jon 3,7), uważając przy tym jedzenie za dar Boży (Pp 8,3), to odmówienie sobie jedzenia jest pewnym aktem religijnym, którego motywy należy właściwie zrozumieć” (STB, s. 731, hasło: *Post*). Podobnie rzecz się ma z szeroko pojętą wstrzeмиеżliwością.

„Człowiek [poszcząc] zwraca się do Pana (Dn 9,3; Ekd 8,21) w postawie zależności i całkowitego zaufania” (STB, s. 731, hasło: *Post*). Postawę tę przyjmuje „przed podjęciem jakiegoś trudnego zadania (Sdz 20,26; Est 4,16) lub żeby uprosić sobie przebaczenie jakiegoś grzechu (3 Krl 21,27), spowodować uzdrowienie (2 Sm 12,16. 22), odbyć żałobę po śmierci małżonki lub małżonka (Jdt 8,5; Łk 2,37) lub po jakimś nieszczęściu narodowym (1 Sm 7,6; 2 Sm 1,12; Bar 1,5; Zch 8,19), oddalić od siebie jakąś klęskę (Jl 2,12-17; Jdt 4,9-13), otworzyć się na światło Boże (Dn 10,12), otrzymać łaskę potrzebną do wypełnienia jakiegoś posłannictwa (Dz 13,2 n), przygotować się na spotkanie z Bogiem (Wj 34,28; Dn 9,3)” (STB, s. 731, hasło: *Post*). Chodzi więc „o przyjęcie poprzez wiarę postawy pokory, by być otwartym na działanie Boga i by się stawić w Jego obecności” (STB, s. 731, hasło: *Post*).

Praktykowanie przez Żydów **wielkiego postu** w Dzień Ekspiacji (por. np. Dz 27,9) stanowiło warunek *sine qua non* ich przynależności do narodu wybranego (por. Kpł 23,29). Podejmowali oni i inne posty zbiorowe w rocznice klęsk narodowych oraz odprowadzali posty z własnej gorliwości (por. np. Łk 2,37; 18,12; Mk 2,18) (zob. STB, s. 731-732, hasło: *Post*).

Post w swej istocie nie mógł wypływać ze zgubnych pobudek – pychy, ostentacji, „by być widzianym przez ludzi” (por. np. Mt 6,16). „Jeśli ktoś pragnie podobać się Bogu, musi łączyć post z miłością bliźniego” (STB, s. 732, hasło: *Post*). Towarzyszyć mu powinien „trud szukania prawdziwej sprawiedliwości” (por. Iz 58,2-11). Post wiąże się z jałmużną „nie mniej silnie niż z modlitwą” (STB, s. 732, hasło: *Post*).

сопровождается а) молитвою, б) исповѣданіемъ грѣховъ, в) уничиженіемъ, г) обращеніемъ, д) печалію, е) дѣлами благотворенія • Обѣтованія за богоугодный постъ • Постъ лицемѣровъ а) исполненъ тщеславія, б) кажется для нихъ заслугою, в) отвергается Богомъ • Примѣры чудныхъ постовъ: Моисей. Господь Иисусъ • Примѣры общественныхъ постовъ: жители Іависа. Есфирь. Іерусалимляне. Ниневитяне • Примѣры постовъ върующихся: Давидъ. Ездра. Апостолы. Павелъ].

„[P]ościć trzeba przede wszystkim powodując się miłością do Boga (Zch 7,5). Dlatego Jezus żąda, by jak największa dyskrecja towarzyszyła praktyce postu: znany tylko Bogu post tak pojęty ma być wyrazem doskonałym zaufania Bogu; ma to być post pokorny, post otwierający serce na sprawiedliwość bardziej wewnętrzzną, będącą dziełem Ojca, który widzi i działa w skrytości (Mt 6,17 n)” (STB, s. 732, hasło: *Post*).

Poprzez praktykę postu wierni Kościoła Powszechnego zostają wprowadzeni „w stan całkowitego otwarcia się na działanie łaski Pana w oczekiwaniu na Jego przyjście. Jeżeli bowiem pierwsze przyjście Jezusa było wypełnieniem nadziei Izraela, to czas, który nastąpił po Jego zmartwychwstaniu, nie jest czasem czystej radości, tak żeby żaden akt pokuty nie miał być potrzebny. Broniąc przed faryzeuszami swych nieposzczących uczniów, Jezus sam powiedział: «Czy goście weselni mogą pościć, dopóki pan młody jest z nimi?... Lecz przyjdzie czas, kiedy zabiorą im pana młodego, a wtedy będą pościć w ów dzień» (Mk 2,19 n paral.). Tak więc prawdziwy post jest ten, któremu towarzyszy wiara; jest to niemożność oglądania Umiłowanego i Jego ustawiczne szukanie. Oczekując na przyjście Oblubieńca, Kościół w swych praktykach wyznacza pokutnym postom ich właściwe miejsce” (STB, s. 732, hasło: *Post*).

Podobnie w SSB eksponuje się post jako nieprzyjmowanie pokarmu z powodów duchowych i wyraz otwarcia się człowieka na działanie Pana oraz okazanie pokory. Praktyka ta łączy się „z modlitwą, żalem, pokutą, szukaniem Bożego przewodnictwa, z pobożnością” (SSB, s. 749, hasło: *Post*).

„Post i modlitwa są często podejmowane przez ludzi poszukujących Boga i przygotowujących się do spotkania z Nim. Poprzez post poświęcali się i przygotowywali do bliskiego związku z Bogiem” (SSB, s. 749, hasło: *Post*) (por. trwający czterdzieści dni post Jezusa na pustyni, który był okresem przygotowań do rozpoczęcia Jego publicznej działalności: Mt 4,2; czterdziestodniowy post Mojżesza na górze Synaj, przed otrzymaniem Prawa i Bożego kierownictwa na pustyni: Wj 34,28; Pwt 9,9; post ogłoszony przez Jozafata dla całej Judei wobec zagrożenia ze strony synów Moabu i Ammonu: 2 Krn 20,3; post i modlitwa poprzedzające wysłanie przez Kościół w Antiochii, z woli Ducha Świętego, Pawła i Barnaby w podróż misyjną: Dz 13,3-4) (zob. SSB, s. 749, hasło: *Post*).

Post połączony był z cierpieniem, „ze szczerym smutkiem i żalobą, szczególnie gdy miał związek ze śmiercią ukochanych osób, z nagłą katastrofą lub groźbą śmierci. [...] bywał wyrazem głębokiego smutku i gniewu” (SSB, s. 749, hasło: *Post*) (por. siedmiodniowy post mieszkańców Jabesz w Gileadzie, po pogrzebaniu kości poległych w bitwie Saula i Jonatana: 1 Sm 31,13; Dawid pogrążony w żalobie, płaczu i poście na wieść o śmierci Saula, Jonatana i Abnera: 2 Sm 1,12; 3,35; post Nehemiasza, który rozpoczął, gdy dowiedział się o upadku Jerozolimy: Ne 1,4; post ogłoszony przez Żydów, płacz i biadanie z powodu swego losu, po wydaniu przez Hamana edyktu nakazującego zabicie wszystkich z rodu Mardocheusza: Est 4,3) (zob. SSB, s. 749, hasło: *Post*).

Postowi towarzyszył żal. Praktykowano go podczas pokutowania za grzechy. Był symbolem ukorzenia się i szukania Bożego miłosierdzia (por. np. post Achaba, króla

Izraela, który rozpoczął w obliczu groźby Eliasza, pragnącego, w odwecie za przywłaszczenie winnicy Nabota, zniszczyć jego dom: „Achab rozdarł szaty, przywdział wór pokutny i pogrzyżył się w smutku, uniżył się przed Panem i szukał Jego miłosierdzia. Bóg widząc to, cofnął wyrok, który wydał” (1 Krl 21,29); obowiązkowy post Izraelitów w Dzień Przebłagania na znak żalu za grzechy: Kpł 16,29. 31; 23,27. 29. 32; wyznanie własnych grzechów i występków ojców przez lud Izraela, przyodziały w wory pokutne, z prochem na głowach, w czasach Nehemiasza: Ne 9,1-3; 1 Sm 7,6; 2 Sm 12,16) (zob. SSB, s. 749, hasło: *Post*).

Post uważano za wyraz pobożności. Dzięki tej praktyce wzrastała osobista bogobojność i pogłębiała się duchowa dyscyplina (por. np. wyznanie psalmisty o uniżeniu swej duszy przez podjęcie postu: Ps 35[34],13 i o własnym znieważeniu podczas płaczu w głębi duszy: Ps 69[68],11; służba Bogu dniem i nocą, w poście i modlitwie, prorokini i pobożnej wdowy, podeszłej w latach, Anny: Łk 2,37; post uczniów Jana Chrzciciela i faryzeuszów: Łk 18,12, chociaż pobudki postu zwłaszcza tych drugich bywały odwrotne, wpływały bowiem z hipokryzji i obłudy: Mt 6,16-18); post Izraelitów tylko po to, by chlubili się przed ludźmi swoją pobożnością i zdobyli ich uznanie, kłócący się z tym, jak postępowali wobec bliźnich i, niesłużący chwale Pana, przez to niepodobający się Jemu: Iz 58,3-7; Jr 14,12) (zob. SSB, s. 749, hasło: *Post*).

Post chrześcijan prawosławnych

W kontekście dawnej (i współczesnej) postnej praktyki żydowskiej⁶ obraz postów u chrześcijan (co do ogólnej liczby i frekwencji) wygląda raczej skromnie.

W prawosławiu post – to forma religijnego ascetyzmu, ćwiczenie nie tylko dla ciała, ale i duszy. Polega na rezygnacji z pożywienia pochodzenia zwierzęcego, różnego rodzaju rozrywek, złych myśli, słów i czynów. Służy wewnętrznemu odrodzeniu jednostki. Jego głównym celem jest wyzwolenie człowieka od zła. To przede wszystkim duchowy wysiłek skierowany ku przemianie całego ludzkiego życia, wytężona praca nad samym sobą. Wedle liturgicznej tradycji i nauki Cerkwi post to czas pokuty i odnowy⁷.

Posty prawosławne dzielą się na stałe i ruchome, wielo- i jednodniowe. Występuje również post liturgiczny albo eucharystyczny (*литургический/евхаристический пост*).

⁶ Szczegółowo na temat postów u Żydów (co do genezy, intencji, charakteru, ważności, terminów etc.), zob. np. БСГЛ, hasło: *Пост*.

⁷ Informacje na temat postu przygotowano na podstawie: БСГЛ; В. Bobrinsky, *Życie liturgiczne*, przeł. J. Dembska, Warszawa 2004, s. 88-94; Э. Бондаренко, *Праздники христианской Руси*, Калининград 1995, s. 423-427; Bp Dionizy (Łukin), *Wielki Post*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródeł doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 77-100; И. Громова, *Православные и народные праздники*, Москва 2005, s. 215-217; M. Olszewski, „*Adwenty*” w *liturgicznej tradycji Kościoła prawosławnego*, „*Studia Teologiczne – Białystok – Drohiczyn – Łomża*” 1986, nr 4, s. 79-90; В. Ней, *Русский праздник. Традиции и обычаи*, Москва 2011, s. 74-79. Daty odnoszące się do prawosławnych postów i świąt podano według starego stylu.

Najważniejszym, wielodniowym, postem jest Wielki Post (*Великий пост*) albo „Czterdziestnica” (*Четыредесятница*). Ustanowiono go na pamiątkę czterdziestodniowego postu Jezusa na pustyni. Do niego dochodzi, liturgicznie oddzielny, Wielki Tydzień (*Страстная Седмица*), poświęcony wydarzeniom ostatnich dni ziemskiego życia Jezusa Chrystusa, Jego Męce, Ukrzyżowaniu, śmierci i złożeniu do grobu. Czas Wielkiego Postu zależy od ruchomego święta Wielkanocy (*Пасха*) i dlatego nie ma ustalonych dat kalendarzowych. Trwa sześć tygodni⁸. Zaczyna się w poniedziałek po *Maslenicy* (*Масленица*)⁹. Szczególnie ścisłego postu należy przestrzegać w jego pierwszym i ostatnim tygodniu. Zaleca się wówczas jeść bez oleju, niektórzy spożywają tylko chleb i wodę, inni nie jedzą do trzech dni. W tym okresie nie wolno spożywać także ryb¹⁰, są one dozwolone jedynie w dwa dni, w święto Zwiastowania (*Благовещение Пресвятой Богородицы*) i Niedzielę Palmową (*Вербное воскресенье / Вход Господен во Иерусалим*).

Kolejnym ważnym postem jest Post św. Piotra Apostoła (*Петров пост*)/Post św. Piotra i Pawła albo Post Apostolski (*Апостольский пост*), który zaczyna się w poniedziałek, tydzień po Zesłaniu Ducha Świętego (*Сошествие Святого Духа*) in. Pięćdziesiąticy (*Пятидесятница*), a kończy się 28 czerwca, tj. w przeddzień uroczystości św. Piotra i Pawła. Został ustanowiony ku czci apostołów, jako wspomnienie ich działalności i męczeńskiej śmierci, w szczególności zaś upamiętnia fakt rozejścia się apostołów, po napełnieniu Duchem Świętym, „z postem i modlitwą”, poza granice Jerozolimy, by i tam głosić Dobrą Nowinę (por. Dz 13,2). Jest to post ruchomy, a więc zależny od dnia, w którym w danym roku przypada Wielkanoc. Najdłuższy trwa 6 tygodni, najkrótszy 8 dni. W okresie tego postu (z wyłączeniem środy i piątku) dopuszcza się spożywanie ryb.

⁸ Wielki Post trwa 6 tygodni, czyli 42 dni. Liczbę 40 otrzymujemy odejmując sobotę Łazarza i Niedzielę Palmową.

⁹ *Maslenica* obchodzona jest na siedem tygodni przed Wielkanocą i trwa cały tydzień. Historia tego święta sięga czasów pogańskich. Było to wówczas **święto na cześć słońca**, pożegnanie zimy i przywitanie długo oczekiwanej wiosny. Przez cały tydzień obchodów *Maslenicy* spożywa się **bliny**. Tradycja przyrządzania tej potrawy wzięła się z podobieństwa blinów do słońca, co też symbolizuje nadejście wiosny. Więcej zob. np: И. Громова, *Православные и...*, s. 41-56; В. Ней, *Русский праздник...*, s. 64-73; Л. Лаврентьева, Ю. Смирнов, *Культура русского народа. Обычай. Обряды. Занятия. Фольклор*, Санкт-Петербург 2004, s. 285-289; U. Wójcicka, *Из истории русской культуры, Языческое наследие в традиционной культуре*, Bydgoszcz 2002, s. 142-149.

¹⁰ Ryba, choć jest pokarmem pochodzenia zwierzęcego, uznawana jest za strawę postną. Chrystus bowiem dwiema rybami i kilkoma chlebami dwa razy nakarmił tysiące ludzi. Kiedy ukazał się apostołom w dniu Zmartwychwstania, spożył z nimi „рыбы печены часть, и о^т пчель сотъ” НЗ_{т-с}. [„sztukę ryby pieczonej i plastr miodu” BWuj; „kawałek pieczonej ryby i plaster miodu” NT_{Ков.}, ἰχθῦος ὀπτῶ μερος καὶ κηρίον μελισσιος (fragment wyszczególniony kursywą, zn. ‘i plaster miodu pszczelego’ występuje tylko w niektórych starożytnych manuskryptach) G-PNT_{int}; np. w BT i BPK tylko: „kawałek pieczonej ryby”, zgodnie z G-PNT: ἰχθῦος ὀπτῶ μερος] (Łk 24,42). Gdy ukazał się nad Jeziorem Tyberiadzkim dał im ryby, które złapał z Jego woli (J 21,1-13) (zob. LN, s. 142-143).

Post przed świętem Zaśnięcia Matki Bożej (*Успение Божей Матери/Успение Пресвятой Богородицы, Успенский / Спасов пост*)¹¹ ustanowiono na cześć Bogarodzicy, która zanim przeszła do życia wiecznego w niebie, trwała w poście i na modlitwie nieustannej. Praktykowany jest od 1 do 14 sierpnia, kończy się w wigilię święta. Ma surowy charakter, w jego trakcie zabrania się spożywania nawet ryb.

Boże Narodzenie (*Рождество Христово*) poprzedzone jest postem przed Bożym Narodzeniem („Bożonarodzeniowym”) (*Рождественский пост*) albo św. Filipa (*Филиппов пост*), ponieważ rozpoczyna się w dzień poświęcony pamięci tego świętego, tj. 14 listopada. Trwa 40 dni, do 24 grudnia włącznie. Upamiętnia Wcielenie, dzięki niewysłowionemu miłosierdziu Bożemu, Bożego Syna, który stał się człowiekiem dla naszego zbawienia. W czasie tego postu można jeść rybę (ale nie w środy i piątki). Najsurowszy post obowiązuje w wigilię.

Posty jednodniowe odprawia się co tydzień, w środę i piątek (z wyjątkiem tygodnia po Wielkanocy i po Zesłaniu Ducha Świętego, okresu między Bożym Narodzeniem a wigilią Objawienia (Chrztu) Pańskiego (*Богоявление* albo *Крещение Господне*), pierwszego tygodnia Przedpościa, czyli tygodnia po niedzieli celnika i faryzeusza) oraz tygodnia seropustnego (tydzień przed Wielkim Postem, można spożywać nabiał, ale nie mięso). Postne środy są zadośćuczynieniem za zdradę Judasza, a piątki – „współuczestnictwem” w Męce Pańskiej. Jeden dzień trwają ponadto posty: w wigilię Objawienia Pańskiego – 5 stycznia; w święto Podwyższenia Krzyża (*Воздвижение Честного и Животворящего Креста Господня*) – 14 września, dla uczestnictwa w cierpieniu i śmierci ukrzyżowanego na Golgocie Chrystusa Zbawiciela; w dzień ścięcia głowy Jana Chrzciciela (*Усекновение главы Иоанна Предтечи*) – 29 sierpnia, ku czci i na pamiątkę życia i śmierci świętego.

W zależności od czasu i religii praktyki postne przybierały różne formy. Jednak to nie zewnętrzna manifestacja postu była pierwszoplanowa. Najważniejszym, zawsze i wszędzie, pozostawał jego prawdziwy duchowy wymiar – ukorzenie się przed Bogiem, w całkowitym Mu zawierzeniu, i przemiana serca.

Murawjow i post

Choć Murawjow wychowywany był w duchu religijnym, w dzieciństwie i młodości nie przywykł do wypełniania nakazów postu, dopiero w drodze do Ziemi Świętej przestrzegał go przez cały Wielki Post (por. MW, s. 625). Później stopniowo przyzwyczaił się i do innych wielodniowych postów oraz tych cotygodniowych, w środy i piątki (por. MW, s. 628, 630).

Po zwycięstwie Rosji w wojnie rosyjsko-tureckiej 1828-1829, pod koniec 1829 roku, poeta spełnił swoje marzenie – udał się do Ziemi Świętej. Dostał pozwolenie, a nawet błogosławieństwo od głównodowodzącego armią rosyjską, feldmarszałka Iwa-

¹¹ Termin *Спасов пост* występuje bardzo rzadko, a wiąże się z tym, że w czasie trwania tego postu przypadają trzy święta ku czci Zbawiciela: *Медовый Спас, Яблочный Спас, Ореховый Спас*. Wszystkie te nazwy są nazwami ludowymi wskazywanych świąt.

na Dybicza, a także zgodę cara Mikołaja I. Otrzymał również wsparcie finansowe od rządu. Jego pielgrzymka miała bowiem wymiar nie tylko religijny, ale i dyplomatyczny oraz w pewnym sensie misjonarski¹².

Poeta rozpoczął swoją podróż od Konstantynopola, co było swoistą tradycją udających się do Palestyny. Stamtąd popłynął do Egiptu, następnie z karawaną przez Pustynię Synajską udał się do Palestyny. Do Ziemi Świętej dotarł w piątą niedzielę Wielkiego Postu, 23 marca 1830 roku¹³. Przez trzy tygodnie odwiedzał świątynie i monastery w Jerozolimie. Ponadto był między innymi w Betanii, Jerychu, Betlejem, nad rzeką Jordan, nad Morzem Martwym. W lipcu 1830 roku wrócił do kraju.

Swoje wrażenia i doświadczenia zdobyte podczas tej wędrowki Murawjow zawarł w wydanej w roku 1832 *Podróży do Świętych miejsc w 1830 roku (Путешествие ко Святым местам в 1830 году)*. Odczucia i refleksje zapisywał już w trakcie peregrynacji, ale wiedzę historyczną czerpał z książek ojca dopiero po powrocie do kraju. Wtedy też zrozumiał, że konieczne są studia nad dziejami Kościoła (por. MW, s. 622)¹⁴.

Przygotowując do druku swój opis pielgrzymki do Palestyny, autor za pośrednictwem Katarzyny Nowosilcowej, z domu Orłowej, zwrócił się o pomoc do metropolity Filareta. Jego krytyczne uwagi przyczyniły się nie tylko do ulepszenia rękopisu utworu, ale i zbliżenia między hierarchą a Murawjowem. Metropolita stał się duchowym opiekunem pisarza, mentorem, wprowadzającym go w tajniki problematyki kościelnej, teologicznej, mającym duży wpływ na jego twórczość literacką (por. MW, s. 626-627).

Ponieważ pisarz przybył do Jerozolimy przed Wielkanocą, chciał dobrze przygotować się do tego święta. W Wielki Poniedziałek zamknął się w świątyni Zmartwychwstania¹⁵ i zaczął *зОВЕТЬ*. Termin ten oznacza cały proces przygotowania się osoby wyznania prawosławnego do sakramentu pokuty i Eucharystii. Polega na zachowywaniu postu, nie tylko w aspekcie kulinarnym, ale i duchowym. Zakłada rezygnację z rozrywek. Ponadto należy odmawiać modlitwy, uczestniczyć w nabożeństwach, czytać literaturę religijną oraz spełniać uczynki miłosierdzia¹⁶. W pewnym sensie

¹² Zob. Н. Хохлова, *Об А.Н. Муравьеве и его поэтическом сборнике „Таврида”*, [В:] А. Муравьев, *Таврида*, Санкт-Петербург 2007, с. 26. Więcej o pielgrzymce do Ziemi Świętej zob. А. Коściołek, *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020, s. 84-88.

¹³ Zob. А. Муравьев, *Путешествие ко Святым местам в 1830 году*, ч. 1, Санкт-Петербург 1848, s. 200.

¹⁴ Więcej o wrażeniach z Ziemi Świętej zob. А. Коściołek, *Andrzeja Murawjowa peregrynacje...*, s. 134-168.

¹⁵ Zob. А. Муравьев, *Путешествие ко Святым местам в 1830 году*, ч. 2, Санкт-Петербург 1848, с. 50.

¹⁶ Zob. Н. Горбачева, *Таинства Церкви*, Н. Новгород 2007, с. 133-134; Ю. Рубан, *Говение – значит «предусмотрительность»*, [В:] <https://azbyka.ru/days/p-govenie-znachit-predusmotritelnost> (10.08.2021), В. Ней, *Русский праздник. Традиции и обычаи*, Москва 2011, с. 76-77; *Типикон*, [В:] <https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1862#> (10.08.2021). Por. także hasła: *gověti* w SP_{VIII}, s. 154-155; *gověti w ЭССЯ_{VII}, с. 72-73, oraz *Говѣние*, *Говѣю* w ПЦ-СС_I, с. 126; *говеть*, *говю* w ЭСРЯ_I, с. 423-424; *Говеть* w ЭССРЯ_I, с. 181-182. Co do pochodzenia ten stary termin kultu

można by powiedzieć, posługując się kategorią katolicką, że człowiek odprawia wówczas rekolekcje.

W życiu codziennym trudno wyjść poza rytm pracy, obowiązków, spełnić wszystkie zalecenia. Murawjow jednak podjął ten trud w określonym sakralnym miejscu, które umożliwiło wejście w sferę duchową i poświęcenie się temu wymiarowi istnienia.

Poeta nie pisał o powstrzymaniu się od określonych potraw, skupił się na doświadczeniu wewnętrznym. Wiele godzin spędzał na modlitwie przy Grobie Pańskim, pozostały czas – w celi¹⁷. Najbardziej podniosły dla jego serca był okres wieczorny, kiedy mrok i cisza zapadały w świątyni. Wchodził wówczas do groty Grobu, czytał Ewangelię według św. Jana, rozważał słowa Pisma, chcąc w wyobraźni zobaczyć to, co opisywał apostoł. Patrzył na marmurową płytę, na której niegdyś leżał Chrystus po swojej śmierci, jakby oczekiwał na pojawienie się aniołów, kobiet niosących wonności czy też samego ewangelisty. Pytał retorycznie, co można porównać z czytaniem Dobrej Nowiny nad samym Grobem¹⁸. W tym uniesieniu zdawał się podzielać post, pojmowany jako ustawiczne szukanie Pana (Oblubieńca), którego odebrano, i pełne ufności wyczekiwanie Jego powrotu (por. Mk 2, 19-20).

W czasie pobytu w Jerozolimie Murawjowowi przeszkadzały nieporządki wynikające z muzułmańskiego panowania w Palestynie oraz właśnie między różnymi wyznaniami chrześcijańskimi, niemniej Pascha w Świątym Mieście była wydarzeniem ogromnej wagi. W sposób szczególnie wpłynęły na pisarza usłyszane tam słowa: „Chrystus zmartwychwstał!”.

Pielgrzymka do Jerozolimy stała się doświadczeniem granicznym, przełomowym w życiu osobistym i twórczym Murawjowa. Uważał, że całe dobro, którego doświadczył w swojej ziemskiej wędrówce zarówno w wymiarze materialnym, jak i duchowym, brało swój początek właśnie w Jeruzalem, zgodnie z obietnicą Chrystusa, że ten, kto zostawi swój dom, rodzinę czy dobra materialne dla Jego Imienia, otrzyma stokroć tyle i odziedziczy życie wieczne:

Щедрою рукою вознаградил меня Господь, ибо все, что я ни приобрел впоследствии, как в духовном, так и в вещественном, истекло для меня единственно из Иерусалима, и надо мною оправдались слова евангельские: «Всяк, иже оставит дом или братию (и прочая), имене Моего ради, сторицею примет» (Мф. 19, 29). Это была минута, едва ли не лучшая в моей жизни, за которую действительно сторицею получил я воздаяние. Единого желал бы еще, чтобы исполнилось для меня и последующее обетование Господне: «...И живот вечный

---

religijnego wywodzi się z ps. *govēti kontynuującego i.e. **ghoyē-* (**ghowē-*) ‘zwracać uwagę, mieć na uwadze, zauważać, dostrzegać’; podkreśla się jego etymologiczną bliskość z łac. *faveō, favēre* ‘sprzyjać, być przychylnym; być miłościwym, litościwym, łaskawym; zachowywać (nabożne, pełne pokory i czci) milczenie (w milczeniu modlić się, nabożnie milczeć)’ (por. SP_{VIII}, s. 155; ЭССЯ_{VII}, c. 73; ЭССРЯ_I, c. 181-182).

¹⁷ Zob. A. Муравьев, *Путешествие ко Святым местам...*, ч. 2, s. 89.

¹⁸ Ibidem, s. 91-92.

наследит». Но сие последнее надобно заслужить целою жизнью, и страшно, подвигаясь в годы, видеть, что скользишь назад, вместо того чтобы, не озираясь, направлять себя в Царствие Божие (MW, s. 619-620).

Podobnie, poszcząc, jak wskazują przykłady z kart Biblii (por. np. Ps 35 [34],13; Ps 69 [68],11; Łk 2,37), zapieramy się siebie, uniżamy się, rezygnujemy z samych siebie, przez wzgląd na wierne obietnice Pana.

Z czasem, sukcesywnie, Murawjow nauczył się wypełniać wszelkie nakazy kościelne, zaczął przestrzegać wszystkich postów, zarówno wielodniowych, jak i tych cotygodniowych, w środy i piątki. Do postnego pożywienia przyzwyczajał się w domu Malcówów, u hrabiny Orłowej i u swojej ciotki E. Murawjowej (por. MW, s. 624).

Wpływ na niego mieli nie tylko krewni i znajomi, ale i przypadkowo spotkane osoby. Pewnego dnia niejaki Szewicz, oficer, zapytał poetę, jak ten zamierza pościć w trakcie Postu Uspienskiego. Murawjow zdumiał się, że jego rówieśnik, wojskowy, szanuje post poświęcony Matce Boskiej, a on, chociaż modlił się przy Grobie Marii w Ogrodzie Getsemani, w tym czasie umartwiać się nie miał zamiaru (por. MW, s. 628). Później jednak pisarz przestrzegał tego postu i nawet skarżył się, że w tym okresie w hotelach Niżnego Nowogrodu nie mógł dostać postnej strawy¹⁹. O zachowaniu wskazanego postu świadczy również fakt, że w czasie pobytu w Kijowie w tym właśnie czasie liturgicznym poeta podjął *зовенье* w ławrze Kijowsko-Pieczerskiej²⁰. Jako gorliwy zwolennik praktyk postnych nie mógł przecież nie dostrzec, jak cenny jest przykład Marii pokutującej i modlącej się, „z sercem przebitym” po śmierci umiłowanego Syna. Wspomnienie nawiedzenia Grobu Matki Bożej w Ogrodzie Getsemani musiało uzmysłwić, porównywalny z cierpieniem Chrystusa, ogrom Jej bólu, który zaledwie po części może stać się udziałem tych, którzy na tę pamiątkę pokutują.

Z kolei w roku 1833, w czasie Postu św. Piotra i Pawła, Murawjow złamał rękę i lekarz zalecił mu rygorystyczną dietę. Poeta był przekonany, że choroba przydarzyła mu się właśnie dlatego, by nauczył się przestrzegania postu, który do tej pory uważał za mało istotny (por. MW, s. 634). Przykład poszczących apostołów dawał możliwość większego otwarcia się w pokorze, poprzez wiarę, na działanie Boga, wzrastanie w Jego łasce.

Murawjow pragnął, by wszyscy rozumieli rolę prawosławia i symbolikę obrzędów cerkiewnych. Dlatego napisał *Listy o nabożeństwie Wschodniego Kościoła Katolickiego*. Dążył, by pokazać wiernym istotę tego wszystkiego, co dokonuje się w świątyni. Początkowo utwór został przygotowany dla Iwana Gonczarowa, brata żony Aleksandra Puszkina²¹. Autor chciał objaśnić mu sedno nabożeństw cerkiewnych, przybliżyć ich znaczenie (por. LN, s. 369).

¹⁹ Zob. А. Муравьев, *Путешествие по святым местам русским*, ч. 3, Санкт-Петербург 1863, с. 283.

²⁰ Ibidem, cz. 2, s. 315.

²¹ Zob. И. Багратион-Мухранелли, *А.Н. Муравьев – церковный писатель*, XV Ежегодная богословская конференция 2005 года, с. 228, [в:] <http://pstgu.ru/download/1236686358.bagratiion.pdf> (10.08.2021).

Listy o nabożeństwie składają się z czterech ksiąg. Pierwsza poświęcona została Boskiej Liturgii i innym nabożeństwom (wieczerni, jutrzni, całonocnemu czuwaniu), druga – Wielkiemu Postowi i Wielkanocy. W trzeciej autor przedstawił siedem sakramentów, a w ostatniej – święta oraz rytuały pogrzebowe. Każda z ksiąg podzielona jest na listy.

Swoją pracę nad utworem Murawjow rozpoczął w roku 1835 od rozmyślań na temat Boskiej Liturgii. Kiedy pierwsze cztery listy pokazał metropolicie moskiewskiemu Filaretowi, z prośbą, by ten je poprawił, duchowny poradził pisarzowi, by zaniechał pisania. Dostojnik uważał, że teksty mają charakter fragmentaryczny, że brakuje w nich istotnych informacji. Wówczas Murawjow poprosił metropolitę, by postawiwszy się na miejscu osoby świeckiej, zechciał spojrzeć na wszystko właśnie z jej punktu widzenia. Biskup zrozumiał intencje pisarza i poprawił listy (por. MW, s. 637). Co więcej, pobłogosławił dalszą pracę poety. Murawjow opisał wieczernię, jutrznię i Liturgię Upřednio Poświęconych Darów. Publikacja spotkała się z dużym zainteresowaniem, nie było bowiem wówczas specjalnych wyjaśnień Liturgii dla osób świeckich (por. MW, s. 637).

Kiedy rozpoczął się Wielki Post 1836 roku, Murawjow zdecydował się na lekturę *Triodionu postnego*²². Był pod wielkim wrażeniem jego duchowego piękna. Dlatego też napisał kolejną część o Wielkim Poście i Wielkanocy. Latem zaś tego roku autor przygotował trzecią księgę o sakramentach. Metropolita Filaret był zdania, że osoba świecka nie powinna zajmować się takimi tematami. Jednak poeta w końcu go przekonał, że warto objaśnić obrzędowy aspekt sakramentów tak, żeby wierni rozumieli, czego są uczestnikami. Biskup zgodził się poprawić pomyłki natury dogmatycznej (por. MW, s. 637- 638).

W roku 1837 wszystkie listy wydano w formie jednej pracy. Sukces ponownie był wielki. Nie raz pisarza zatrzymywali na ulicy nieznanemu, prosiłi, ludzie i dziękowali za to, że ich „oświecił” (por. MW, s. 638)²³.

W swoich rozważaniach na temat postu Murawjow odwoływał się do tekstów biblijnych (Starego i Nowego Testamentu), dzieł Ojców Kościoła (m.in. Jana z Damaszku, Jana Chryzostoma, Teodora Studyty i Andrzeja z Krety), pieśni kościelnych

---

²² *Triodion (Триодъ)* – księga liturgiczna zawierająca porządek nabożeństw świąt ruchomych. Nazwa związana jest z tym, że kanony w niej występujące w większości składają się z trzech, a nie ośmiu pieśni. Taki kanon z greckiego nazywany jest *triodionem*. *Triodion* dzieli się na dwie części – *postny (Триодъ постная)*, obejmujący nabożeństwa do święta Wielkanocy i *kwietny/kwiecisty (Триодъ цветная)*, w którym zawarte są nabożeństwa od Paschy do Zesłania Ducha Świętego (zob. E. Smykowska, *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004, hasło „triodion”, s. 85; zob. także hasła: ТРІОДІОНЪ, ТРІОДЪ; ЦВѢТНЫЙ (цвѣтная тріодъ) w ПЦ-СС₂, c. 734; c. 801 oraz ТРИОДЪ ПОСТНАЯ, ТРИОДЪ ЦВЕТНАЯ np. [в:] https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/BOGOSLUZHEBNIIE_KNIGI.html (10.08.2021).).

²³ Warto zaznaczyć, że artykuł Murawjowa pt. *O Liturgii (O Лутургии)*, opublikowany anonimowo, a później włączony do *Listów o nabożeństwie*, został wykorzystany przez Mikołaja Gogola jako jedno ze źródeł w pracy nad *Rozmyślaniami o Boskiej Liturgii (Размышления о Божественной лутургии)*.

(stichir²⁴, troparionów²⁵, kanonów²⁶). Nieściśłości teologiczne i pomyłki pisarza w tym zakresie poprawił metropolita Filaret.

Pisarz zwracał uwagę, że post pojawia się już na pierwszych stronach Pisma Świętego. Bóg zabronił Adamowi spożywania owocu z jednego z drzew w raju, naruszenie tego zakazu doprowadziło do grzechu pierworodnego²⁷. Murawjow przytaczał przykłady poszczących Mojżesza, Eliasza, Jana Chrzciciela i samego Chrystusa. Był przekonany, zgodnie z Łk 16,10, że ten, kto wypełnia małe przykazania jest wierny i w wielkich:

Мы видим большею частью, что исполняющие совестливо малейшие заповеди, верные бывают и в больших, и никак не следует заключать, что, исполняя заповедь поста, они почитают себя в праве все прочее пренебрегать²⁸.

Przypominał, że post zapożyczono ze Starego Testamentu, jako narzędzie wspomagające ufną modlitwę chrześcijanina (por. LN, s. 249-250). Wierni powinni naśladować apostołów i Matkę Bożą, którzy modlili się i pościli (por. LN, s. 334). Każde wielkie wydarzenie w czasach wczesnego chrześcijaństwa poprzedzał bowiem post (por. LN, s. 133). Murawjow, za ewangelistą Markiem (por. Mk 9,29), stwierdzał, że władzę nad nieczystymi duchami mieli tylko ci, którzy za pomocą modlitwy i postu umartwili swoje ciała (por. LN, s. 131).

Autor *Listów o nabożeństwie* odwoływał się do nauczania Jezusa Chrystusa, jego pouczeń o tym, w jaki sposób człowiek powinien pościć. Zwracał uwagę, że tę praktykę należy łączyć z modlitwą, podkreślał więc jej wymiar duchowy oraz przestrzegał przed podejmowaniem takich działań na pokaz (por. Mt 6,16-18).

Murawjow wiele uwagi poświęcał Wielkiemu Postowi, który według współczesnego teologa „przedstawia w skróceniu całość historii, czas oczekiwania”²⁹. Wskazywał na symboliczną liczbę czterdzieści. Tyle dni pościli: Mojżesz, prorok Eliasz i sam Zbawiciel na pustyni. Post chrześcijanina to naśladowanie czterdziestodniowego postu

²⁴ Stichira (*стихира*) – tekst hymnograficzny w formie stroficznej, zwykle dopasowany do wersów psalmu (zob. E. Smykowska, *Liturgia...*, hasło „stichira”, s. 79-80; zob. też hasła: СТИХИРА, СТИХИРАРЬ – сборникъ стихирь в ПЦ-ССII, c. 662-663).

²⁵ Troparion (*тропарь*) – krótka pieśń cerkiewna, przybliżająca historię i znaczenie danego święta, wydarzenia lub świętego. (zob. E. Smykowska, *Liturgia...*, hasło „troparion”, s. 85; zob. też hasło: ТРОПАРЬ w ПЦ-ССII, c. 734-735).

²⁶ Kanon (*канон*) – gatunek kościelnej hymnografii, zbudowany z wielu strof, mający charakter pochwalny (zob. B. Bobrinskoy, *Życie liturgiczne*, przeł. J. Dembska, Warszawa 2004, s. 60-61; E. Smykowska, *Liturgia...*, hasło „kanon”, s. 38; por. także informacje o kanonie w: Киприан (Керн) архим., *Литургика. Гимнография и эортология*, [w:] <https://predanie.ru/book/217212-liturgika-gimnografiya-i-eortologiya/> (10.08.2021).).

²⁷ Zob. A. Муравьев, *Путешествие по святым местам русским*, ч. 3, s. 285.

²⁸ Ibidem, s. 289.

²⁹ Zob. P. Evdokimov, *Prawosławie*, przeł. J. Klinger, Warszawa 2003, s. 224.

Chrystusa i przygotowanie do czasu wspominania Jego Męki (por. LN, s. 93). Święta Czerdziestnica to dziesiąta część roku człowieka, poświęcona Bogu (por. LN, s. 126). Pisarz podkreślał, że Kościół zachęca wiernych, by poświęcili na modlitwę i post chociażby tę część roku, z tą dziesięciną ofiarowują Mu bowiem siebie i całe swoje życie (por. LN, s. 128). Można by powiedzieć, że w tym ofiarowaniu powinni, choć po części, być jak Jezus, który decydując się na post, pod wpływem Ducha Świętego, „urzeczywistnienie swego mesjańskiego posłannictwa [pragnął] rozpocząć od aktu całkowitego zaufania Ojcu (Mt 4,1-4)” (STB, s. 731).

Murawjow uważał, że modlitwą nie tylko na Wielki Post, ale na całe życie chrześcijanina jest modlitwa św. Efrema Syryjczyka. Fragment, dokładnie drugą część tej modlitwy, cytował w swojej pracy pt. *Myśli o prawosławiu (Мысли о православии при посещении святыни русской, 1850)*: „Ей, Господи, Царю, даруй ми зрети моя прегрешения и не осуждати брата моего, яко благославен еси во веки веков, аминь”³⁰.

Postrzegął więc post, zgodnie z jego biblijną wymową, jako duchowe „lekarstwo”, które ma pomagać człowiekowi w nawróceniu i właściwym podejściu do bliźnich. Wielki Post, według Murawjowa, to dni drogocenne, które chrześcijanin otrzymuje dla zbawienia (por. LN, 127), to duchowa drabina prowadząca do nieba (por. LN, s. 146). Jednak i do tego okresu trzeba się odpowiednio przygotować, czemu służy tzw. Przedpoście. Jego ostatni tydzień to tydzień seropustny, w którym chrześcijanie stopniowo zaczynają przyzwyczajać się do postu, powstrzymują się od pożywienia mięsnego, jedzą jednak nabiał, żeby ciało mogło przywyknąć do zmiany sposobu odżywiania się (por. LN, s. 152). Szczególnie ważna jest niedziela przebaczenia win. Tego dnia Kościół przypomina o wygnaniu Adama i Ewy z raju za nieposłuszeństwo i brak wstrzemięźliwości oraz wzywa do obrzędu najwyższej pokory, czyli wzajemnego przebaczenia krzywd. Ten rytuał ma głęboki sens, pojednanie z bliźnim jest bowiem pojednaniem z Bogiem³¹.

W *Listach o nabożeństwie* autor zreferował porządek służb Świętej Czerdziestnicy, dążył do tego, by pokazać ich piękno i ukryty sens. Aby wierni mogli zapoznać się z Wielkim Postem, dokładnie opisał wszystkie niedziele tego okresu liturgicznego. Pierwsza z nich poświęcona została pamięci o Triumfie Kościoła nad ikonoklastami, żeby pobudzać do odnowienia obrazu Bożego w upadłym człowieku (por. LN, s. 125), druga – wspomnieniom o zmaganiach św. Grzegorza Palamasa, arcybiskupa Tesaloni, skierowanych przeciwko herezji Warłaama i Akindina, którzy nie uznawali boskości światła przebóstwienia Chrystusowego. Następną niedzielą poświęconą jest adoracji Krzyża Pańskiego. Murawjow podkreślał, że w połowie postu, dla umocnienia ludzkich sił, na środek świątyni wnosi się krzyż, znak zwycięstwa (por. LN, s. 125). W czwartą i piątą niedzielę, ku pouczeniu wiernych, przypominane są czyny wielkich

³⁰ Zob. A. Муравьев, *Мысли о православии при посещении святыни русской*, Санкт-Петербург 1850, c. 344.

³¹ Zob. B. Bobrinskoy, *Życie...*, s. 100; A. Magruk, *Dobór czytań biblijnych w okresie przygotowawczym do Wielkiego Postu w Kościele prawosławnym*, „Verbum Vitae” 2020, nr 1, s. 319-328.

pustelników – Jana Klimaka i Marii Egipskiej. Ostatnia niedziela przed Wielkanocą to Niedziela Palmowa, święto Wjazdu Chrystusa do Jerozolimy, które odświeża radością duszę i daje jej siły, by potrafiła znieść duchowe zmagania i czyny ofiarne w Wielkim Tygodniu (por. LN, s. 126). Święto to jest wyodrębnione z okresu Wielkiego Postu (por. LN, s. 127).

Dodajmy, że w *Listach o nabożeństwie*, w części poświęconej Liturgii, autor przedstawił, zinterpretował i skomentował charakterystyczną dla tego okresu Liturgię Upřednio Poświęconych Darów, która jest odprawiana w Wielkim Poście w środy i piątki.

Pisarz drobiazgowo pokazał nabożeństwa Wielkiego Tygodnia. Każdy jego dzień, jak pisał, to jakby krok w wieczność, przypomina bowiem o ostatnich chwilach ziemskiego życia Zbawiciela. Wierni wezwani są, by podążyli za Chrystusem (por. LN, s. 186-187).

Murawjow podkreślał, że trzy pierwsze dni Wielkiego Tygodnia w aspekcie liturgicznym są do siebie podobne, trzy zaś kolejne różnią się między sobą. Dla każdego charakterystyczne są inne modlitwy i obrzędy, zgodnie z rangą wspomnianych wydarzeń ewangelicznych (por. LN, s. 192). Wskazywał, że te dni Kościół wydziela z innych postnych tygodni, gdyż są koroną całego postu i przedśmionkiem Paschy (por. LN, s. 127).

Podsumowanie

Gruntowne studia Murawjowa nad postem utwierdziły go w przekonaniu, że jest on bardzo ważnym środkiem życia duchowego człowieka, oznaką jego wiary. Podkreślał, że w poście chodzi nie tylko o wyrzeczenie się określonego pożywienia, lecz przede wszystkim o podporządkowanie ciała duszy i poskromienie namiętności. Zewnętrzne formy postu były dla Murawjowa ważne, bo chrześcijanie to armia Chrystusa, którą powinno cechować posłuszeństwo względem pasterzy. Winni oni ściśle wypełniać nakazy kościelne, aby móc niestrudzenie stawiać opór szatanowi, niebezpiecznemu wrogowi dusz ludzkich (por. LN, s. 141). Jednakże te zewnętrzne aspekty należy bezwzględnie połączyć z wewnętrznymi. Pisarz przekonał się, że dzięki praktykowaniu postu następuje wzmoczenie sił w duchowej walce człowieka, formuje się jego wola i zwiększa koncentracja na życiu moralnym. W sercu chrześcijanina i wokół niego nie ma już zgiełku, gwaru, albowiem „dusza poszcząca doświadcza pokoju” (por. LN, s. 146).

Rozważania Murawjowa na temat postu były głęboko zakorzenione w Biblii Staroego i Nowego Testamentu. Dlatego, pochylając się nad nimi, nie sposób oprzeć się wrażeniu, że w uszach naszych w jednym harmonijnym tonie rozbrzmiewają Natchnione Księgi, a pośród nich daje się słyszeć donośny głos, jakby z Proroka Izajasza o prawdziwym poście, który nie polega na aktach zewnętrznej pobożności i zachowywaniu przepisów, ale na szukaniu sprawiedliwości, życiu w zgodzie z Bogiem i bliźnimi (zob. Iz 58,2-12).

Wykaz zastosowanych skrótów

BPK – *Biblia Pierwszego Kościoła*, przełożył oraz przypisami opatrzył ks. R. Popowski, Warszawa 2017.

BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. W przekładzie z języków oryginalnych*, red. L. Stachowiak, K. Romaniuk, Poznań 1980.

BWuj – *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.* Transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa 1999.

EB – *Encyklopedia biblijna*, red. P.J. Achtemeier, przekład skolacjonował oraz opracował merytorycznie i leksykograficznie Paweł Pachciarek, Warszawa 1999.

G-PNT – R. Popowski, M. Wojciechowski, *Grecko-polski Nowy Testament*. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu, Warszawa 2017.

G-PNT_{int} – Interlinearny przekład Nowego Testamentu grecko-polski z transliteracją, transkrypcją fonetyczną, kodami gramatycznymi, numeracją Stronga, linkami do słów podstawowych, [on-line:] <http://bibliaapologety.com/Lk24.htm>.

G-PSS – J. Strong, *Grecko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów greckich i kodami Popowskiego*, przeł. A. Czwojdrak, Warszawa 2015.

H-PiA-PSS – J. Strong, *Hebrajsko-polski i aramejsko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów hebrajskich i aramejskich oraz kodami Baumgartnera*, przeł. A. Czwojdrak, Warszawa 2017.

LB – F. Rienecker, G. Maier, *Leksykon biblijny*, przeł. D. Irmińska; uzup. przeł. J. Kruczyńska, Warszawa 2001.

LN – А. Муравьев, *Письма о Богослужении Восточной Кафолической Церкви*, Санкт-Петербург 1882.

MW – А. Муравьев, *Мои воспоминания*, [w:] idem, *Путешествие по святым местам русским*, Москва 2014.

NT_{Kow} – *Pismo Święte Nowego Testamentu*, tłum. z języka greckiego ks. prof. dr S. Kowalski, Warszawa 1978.

SEBor – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2010.

SEBr – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1996 [reprint wyd.: Kraków 1927].

SP_{VIII} – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków 2001.

SSB – L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman, *Słownik symboliki biblijnej*, przeł. Z. Kościuk, Warszawa 1998.

STB – *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, tłumaczył i opracował bp Kazimierz Romaniuk, Poznań 1994.

БСГл – Библейский словарь проф. Н.Н. Глубоковский, [on-line:] https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Glubokovskij/biblejskij-slovar/#0_17.

ПС – Г. Дьяченко, *Практическая Симфония для проповедников Слова Божия*, Москва 1992 [reprint wyd. 1903].

III-CC_{I-II} – Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, т. I–II, Москва 1998 [reprint wyd. 1900].

ЭСРЯ_{I/III} – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*. В четырех томах, перевод О.Н. Трубачева, т. I–III, Москва 1986–1987.

ЭССЯ_{VII} – *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, ред. О. Н. Трубачев, вып. 7 (*golvačь – *gyžati), Москва 1980.

ЭССРЯ_{I-II} – А.К. Шапошников, *Этимологический словарь современного русского языка*. В двух томах, т. I–II, Москва 2010.

References

- Bagration-Mukhranelli I., *A.N. Murav'yev – tserkovnyy pisatel'*, XV Yezhegodnaya bogoslovskaya konferentsiya 2005 goda, [v:] <http://pstgu.ru/download/1236686358.bagration.pdf>.
- Biblejskiy slovar' prof. N.N. Glubkovskiy*, [v:] https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Glubkovskij/biblejskiy-slovar/#0_17.
- Biblia Pierwszego Kościoła*, przełożył oraz przypisami opatrzył ks. R. Popowski, Warszawa 2017.
- Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.* Transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa 1999.
- Bibliya sirech' knigi Svyashchennago Pisaniya. Vetkhyy Zavet'*, t. II, Moskva 2000 [reprint wyd. 1879].
- Bobrinskoy B., *Życie liturgiczne*, przeł. J. Dembska, Warszawa 2004.
- Bondarenko E., *Prazdniki khristyanskoj Rusi*, Kaliningrad 1995.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2010.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1996 [reprint wyd.: Kraków 1927].
- Dionizy (Łukin) Bp, *Wielki Post*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999.
- D'yachenko G., *Polnyy tserkovno-slavyanskiy slovar'*, t. I, Moskva 1998 [reprint wyd. 1900].
- D'yachenko G., *Prakticheskaya Simfoniya dlya Propovednikov slova Bozhiya*, Moskva 1992 [reprint wyd. 1903].
- Encyklopedia biblijna*, red. P.J. Achtemeier, przekład skolonizował oraz opracował merytorycznie i leksykograficznie Paweł Pachciarek, Warszawa 1999.
- Etimologicheskii slovar' slavyanskikh yazykov: Praslavyanskiy leksicheskiy fond*, red. O.N. Trubachev, vyp.7 (*golvačь – *gyžati), Moskva 1980.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, przeł. J. Klinger, Warszawa 2003.
- Fasmer M., *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. V chetyrekh tomakh, perevod O.N. Trubacheva, t. I–III, Moskva 1986–1987.
- Gorbacheva N., *Tainstva Tserkvi*, N. Novgorod 2007.
- Gromova I., *Pravoslavnyye i narodnyye prazdniki*, Moskva 2005.
- Interlinearny przekład Nowego Testamentu grecko-polski z transliteracją, transkrypcją fonetyczną, kodami gramatycznymi, numeracją Stronga, linkami do słów podstawowych, [w:] <http://bibliaapologety.com/Lk24.htm>.

- Khokhlova N., *Ob A.N. Murav'yeve i yego poeticheskom sbornike „Tavrida”*, [v:] A. Murav'yev, *Tavrida*, Sankt-Petersburg 2007.
- Kiprian (Kern) arkhim., *Liturgika. Gimnografiya i eortologiya*, [v:] <https://predanie.ru/book/217212-liturgika-gimnografiya-i-eortologiya/>.
- Kościołek A., *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020.
- Kościołek A., *Post v zhizni i tvorchestve Andreyra Murav'yeva*, [w:] *Czas w kulturze rosyjskiej. Vremya v russkoy kul'ture*, red. A. Dudek, Kraków 2019.
- Lavrent'yeva L., Smirnov Yu., *Kul'tura russkogo naroda. Obychai. Obryady. Zanyatiya. Fol'klor*, Sankt-Peterburg 2004.
- Magruk A., *Dobór czytań biblijnych w okresie przygotowawczym do Wielkiego Postu w Kościele prawosławnym*, „Verbum Vitae” 2020, nr 1.
- Murav'yev A., *Moi vospominaniya*, [v:] idem, *Puteshestviye po svyatym mestam russkim*, Moskva 2014.
- Murav'yev A., *Mysli o pravoslavii pri poseshchenii svyatyni russkoy*, Sankt-Peterburg 1850.
- Murav'yev A., *Pis'ma o Bogosluženii Vostochnoy Kafolicheskoy Tserkvi*, Sankt-Peterburg 1882.
- Murav'yev A., *Puteshestviye ko Svyatym mestam v 1830 godu*, ch. 1-3, Sankt-Peterburg 1848.
- Ney V., *Russkiy prazdnik. Traditsii i obychai*, Moskva 2011.
- Novyy Zavet" Gospoda Nashego Iisusa Khrista*, Moskva 1999 [reprint wyd. 1879].
- Olszewski M., „Adwent” w liturgicznej tradycji Kościoła prawosławnego, „Studia Teologiczne – Białystok – Drohiczyn – Łomża” 1986, nr 4.
- Pismo Święte Nowego Testamentu*, tłum. z języka greckiego ks. prof. dr S. Kowalski, Warszawa 1978.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. W przekładzie z języków oryginalnych*, red. L. Stachowiak, K. Romaniuk, Poznań 1980.
- Popowski R, Wojciechowski M., *Grecko-polski Nowy Testament*. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu, Warszawa 2017.
- Rienecker F., Maier G., *Leksykon biblijny*, przeł. D. Irmińska; uzup. przekł. J. Kruczyńska, Warszawa 2001.
- Ruban Yu., *Goveniye – znachit «predusmotritel'nost'»*, [v:] <https://azbyka.ru/days/p-govenie-znachit-predusmotritelnost>.
- Ryken L., Wilhoit J.C., Longman T., *Słownik symboliki biblijnej*, przeł. Z. Kościuk, Warszawa 1998.
- Shaposhnikov A.K., *Etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka*. V dvukh tomakh, t. I-II, Moskva 2010.
- Smykowska E., *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa 2004.
- Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków 2001.
- Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, tłumaczył i opracował bp Kazimierz Romaniuk, Poznań 1994.
- Strong J., *Grecko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów greckich i kodami Popowskiego*, przeł. A. Czwojdrak, Warszawa 2015.
- Strong J., *Hebrajsko-polski i aramejsko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów hebrajskich i aramejskich oraz kodami Baumgartnera*, przeł. A. Czwojdrak, Warszawa 2017.
- Tipikon*, [v:] <https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1862#>.

Triod' postnaya, Triod' tsvetnaya, [v:] https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/BOGOSLUZHEBNIIE_KNIGI.htm.

Wójcicka U., *Iz istorii russkoy kul'tury, Yazycheskoye nasledie v traditsionnoy kul'ture*, Bydgoszcz 2002.

NOTY O AUTORKACH

Anna Kościółek – doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor uniwersytetu w Katedrze Literatur Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. **Monografie:** *Człowiek Ewangelii w „Dzienniku pisarza” Fiodora Dostojewskiego*, Toruń 1994; *„Dziennik pisarza” Fiodora Dostojewskiego. Próba monografii*, Toruń 2000; *„Wybrane fragmenty z korespondencji z przyjaciółmi”. O ideowych poszukiwaniach Mikołaja Gogola*, Toruń 2004; *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020.

ORCID 0000-0001-8133-0965

Email: Anna.Kosciolek@umk.pl

Arleta Szulc – doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor uniwersytetu w Katedrze Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. **Monografie:** *Leksykalne i słowotwórcze zróżnicowanie cerkiewnosłowiańskich psalterzy redakcji ruskiej z XI-XIX wieku. Cz. 1: Zróżnicowanie leksykalne*, Toruń 2000; *Leksykalne i słowotwórcze zróżnicowanie cerkiewnosłowiańskich psalterzy redakcji ruskiej z XI-XIX wieku. Cz. 2: Zróżnicowanie słowotwórcze*, Toruń 2001; *Psalterz warszawskiego zbioru Boz. 86 wobec cerkiewnosłowiańskiej tradycji rękopiśmiennej. Leksyka i morfologia*, Toruń 2006.

ORCID: 0000-0003-1613-2895

Email: letty@umk.pl